

С.В. Черноп'ятов

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 34.03

**ПОЗИТИВНА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЯК НАУКОВА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ**

Подано критичний аналіз найбільш поширених у сучасній вітчизняній науці концепцій (підходів) щодо визначення сутності позитивної юридичної відповідальності. Розглянуто питання щодо визначення родового поняття юридичної відповідальності.

Ключові слова: *юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, негативна юридична відповідальність, примус, заохочення, обов'язок, правомірна поведінка, правосвідомість.*

Постановка проблеми. Категорія позитивної (перспективної, проспективної, активної) юридичної відповідальності доволі часто привертає до себе увагу дослідників юридичної відповідальності. Як правило, розгляд позитивної відповідальності відбувається в напрямку її протиставлення, порівняння із традиційною – негативною, ретроспективною – юридичною відповідальністю; намаганнями об'єднати позитивну і негативну юридичну відповідальність у родове загальне поняття юридичної відповідальності.

Юридична наука наразі не виробила більш-менш єдиного підходу щодо того, що ж саме необхідно розуміти під позитивною юридичною відповідальністю. Справедливим буде зазначити, що і щодо негативної юридичної відповідальності немає єдиної думки (її визначають і як реалізацію санкції, і як саму санкцію, і як примусове виконання обов'язку, і як державний осуд). Тим не менше серед усіх концепцій негативної юридичної відповідальності можна виокремити ту, що нині набула поширення і визнання, а саме – концепції: 1) негативної юридичної відповідальності – обов'язку особи, яка вчинила правопорушення, зазнати негативного впливу примусових заходів юридичної відповідальності (санкцій) особистого, майнового чи організаційного характеру; 2) негативної юридичної відповідальності – правовідносин, основу змісту яких становить обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, зазнати негативного впливу примусових заходів юридичної відповідальності (санкцій) особистого, майнового чи організаційного характеру.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Юридична відповідальність, у тому числі її позитивний аспект, була предметом уваги багатьох вчених, зокрема С.С. Алексєєва, Б.Т. Базилева, Н.А. Берлач, Л.В. Белої, С.М. Братуся, А.Й. Іванського, О.С. Іоффе, О.О. Красавчикова, О.Е. Лейста, Д.А. Липинського, М.С. Малєїна, Л.Р. Наливайко, П.О. Недбайла, І.С. Самощенко, В.Г. Смирнова, В.О. Тархова, М.Х. Фарукшина, Р.Л. Хачатурова та багатьох інших.

Метою цієї статті є критичний аналіз основних сучасних концепцій

позитивної юридичної відповідальності та супутніх їм підходів до інтегративного визначення поняття «юридична відповідальність», виявлення їх вад; обґрунтування на основі дослідження висновку про методологічний характер категорії «позитивна юридична відповідальність».

Виклад основного матеріалу. Позитивну відповідальність розуміють, зокрема, як:

1. «Активний аспект» відповідальності, в якому вона виступає як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в суспільному прогресі, особистої участі у справах держави; своєрідний моральний й політичний регулятор поведінки [1, с. 41; 2, с. 128]; усвідомлення свого обов'язку перед суспільством і державою, усвідомлення характеру і виду зв'язків, у яких живе і діє людина [3, с. 80]; почуття морального та суспільного обов'язку [4, с. 78]; впевненість у необхідності суворого дотримання законів, недопущення вчинення правопорушень.

Тут позитивна відповідальність постає передусім як елемент (право)свідомості особи. Слід зазначити, що позитивна відповідальність у розумінні акту свідомості не може бути об'єднана в єдине родове поняття із негативною юридичною відповідальністю в традиційному її розумінні (обов'язок та/або правовідносини). Ще О.Е. Лейст, погоджуючись із низкою інших вчених, зазначав, що «...осознание правового долга и добросовестное к нему отношение (чувство ответственности) является категорией не права, а правосознания, этики, правовой культуры» [5, с. 215].

2. Обов'язок особи діяти відповідно до вимог правових норм, тобто реальна правомірна поведінка особи права [6, с. 9–31; 7, с. 50]; обов'язок виконувати розпорядження права, адресовані суб'єкту в плані всіх його юридичних зв'язків з іншими суб'єктами права [8, с. 250]; дія суб'єктів у межах визначеного правового статусу [9, с. 80]. Відмінність такого визначення позитивної відповідальності від наведеного вище визначення негативною відповідальності полягає в тому, що негативна відповідальність розкривається через конкретно визначений обов'язок правопорушника («зазнати негативного впливу...»), що є елементом змісту охоронних правовідносин, а позитивна відповідальність – взагалі через категорію неконкретизованого обов'язку, у тому числі обов'язку – елемента змісту регулятивних правовідносин.

Таке розуміння позитивної юридичної відповідальності, на нашу думку, є недоцільним, оскільки дублює поняття «правомірна поведінка», «суб'єктивний юридичний обов'язок»; фактично вказує на такі суттєві ознаки права, як загальнообов'язковість, нормативність, при цьому не розкриваючи певного нового явища. Тим не менше, застосовуючи таку концепцію позитивної відповідальності, нібито досить вдало можна поєднати «два аспекти» юридичної відповідальності: «юридична відповідальність – це юридичний обов'язок дотримання і виконання передбачених нормою права вимог, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів, яка схвалюється або заохочується державою, а у випадку її порушення – обов'язок правопорушника зазнати осуду, обмеження прав матеріального, правового чи особистого характеру» [10, с. 82]. Таке узагальнююче визначення, з одного боку,

вдало показує зв'язок, співвідношення позитивної і негативної відповідальності, а з іншого – не відображає якогось окремого наукового поняття, оскільки не містить спільних ознак позитивної і негативної відповідальності, а лише конструюється шляхом послідовного визначення кожної з них.

Крім того, в такому розумінні позитивна юридична відповідальність – дійсно зайва, тавтологічна «сутність», що зводиться фактично до обов'язку виконувати обов'язки.

3. Сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою [11, с. 184]. Таке розуміння знову ж таки ототожнює позитивну юридичну відповідальність і правомірну поведінку.

Позитивна юридична відповідальність у розумінні правомірної поведінки також навряд чи може бути об'єднана в єдине родове поняття із негативною юридичною відповідальністю в традиційному її розумінні (обов'язок та/або правовідносини). Адже родовим поняттям правомірної поведінки є правова поведінка (юридично значуща поведінка), яка об'єднує правомірну поведінку та неправомірну поведінку. Серед видів останньої виділяють: 1) правопорушення – підставу негативної юридичної відповідальності; 2) зловживання правом; 3) об'єктивно протиправну поведінку) [12, с. 354].

4. Заохочення належної (корисної) правової поведінки [13, с. 42], позитивні (бажані) наслідки якої, як правило, перевищують загальні вимоги правових приписів [14, с. 514–515; 15, с. 430]. Зокрема, говорять про позитивну юридичну відповідальність у сфері публічної служби, у сфері кримінально-виконавчого, трудового права, позитивну фінансову відповідальність, позитивну господарську відповідальність тощо [16, с. 66–67].

Концепція «позитивна юридична відповідальність – заохочення» є доволі перспективною у плані можливості вироблення комплексного поняття «юридична відповідальність» на основі спільності рис позитивної та негативної відповідальності. Так, Н.А. Берлач виділяє спільні риси «позитивної відповідальності – заохочення» та негативної відповідальності:

- 1) встановлюється державою в забороняючих / заохочувальних правових нормах;
- 2) виступає засобом державного переконання і правового стимулювання;
- 3) застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівником організації і т.д.);
- 4) пов'язана з позбавленням/наданням особі певних прав, можливостей та інших соціальних благ;
- 5) виражається в певних негативних/позитивних наслідках майнового (штраф / грошова премія), організаційного (заборона займати певні посади / підвищення в посаді) і особистого (оголошення догани / оголошення подяки) характеру;
- 6) виступає формою реалізації каральної / заохочувальної норми права в конкретному випадку і до конкретної особи, але не ототожнюється з нею;
- 7) покладається в особливій процесуальній формі (здійснюється з до-

триманням ряду процедур як встановлення самого факту правопорушення/заслуги, так і реалізації покарання / заохочення);

8) настає лише за вчинення правопорушення / заслуги [17, с. 79–80].

5. Різновид примусу попереджувального характеру: «у разі позитивної юридичної відповідальності ... застосовується комплекс правових заходів щодо упередження ... делікту» [13, с. 43]. Тут варто звернути увагу, що і загальна теорія права, і галузеві юридичні науки на даний час виробили більш-менш стабільну теорію правового примусу та його заходів. Одним із видів правового примусу (заходів правового примусу) є юридична відповідальність (заходи відповідальності – санкції), іншими – заходи захисту, запобіжні заходи тощо. Доцільність виокремлення із системи заходів примусу одного чи кількох їх різновидів та об'єднання їх у нову категорію «позитивної юридичної відповідальності», на нашу думку, є сумнівною.

6. Потенційна юридична відповідальність, тобто відповідальність особи за свою майбутню поведінку [18, с. 10], «відповідальний стан зобов'язаного суб'єкта» [19, с. 7], правовою підставою настання якого деякі автори вважають юридичний факт набуття статусу деліктоздатності [13, с. 46].

7. Покладений на особу законом або договором тягар виконання зобов'язання (обов'язку, повноважень тощо) або зазнання негативних наслідків тих чи інших обставин. Досить несуперечливу реалізацію цієї концепції стосовно публічно-правової сфери пропонує О.Е. Лейст, який виділяв три види позитивної відповідальності: конститутивну (відповідальність публічних органів, утворень перед суб'єктами, які їх утворили), функціональну (відповідальність передусім публічних органів та інших утворень за виконання тих чи інших визначених завдань, функцій), персональну (по суті – конститутивна та функціональна відповідальність конкретних посадових осіб)¹.

8. Юридична відповідальність як правовий інститут, тобто юридична відповідальність в об'єктивному (позитивно-правовому) розумінні – система норм права, які регулюють охоронні відносини, в межах яких реалізується юридична відповідальність. Інакше кажучи – позитивна юридична відповідальність як потенційна можливість настання ретроспективної юридичної відповідальності. Прихильником такого розуміння був, зокрема, В.О. Тархов [20, с. 4–5].

Лише три останні розуміння юридичної відповідальності можуть розраховувати на визнання того, що вони відображають самостійні юридичні явища і не дублюють існуючі наукові категорії. Крім того, на перший погляд, відсутні суттєві перепони для спроб об'єднати позитивну відповідальність у зазначених двох розуміннях із поняттям негативної юридичної відповідальності у родове поняття: позитивна юридична відповідальність (по-

¹ Концепція позитивної юридичної відповідальності О.Е. Лейста заслуговує на окреме дослідження, яке виходить за межі предмета цієї роботи. В ній ми прагнули розглянути передусім сучасний стан розвитку теорії позитивної юридичної відповідальності. Концепція ж О.Е. Лейста наразі популярністю не користується, хоча в ній можна віднайти вирішення багатьох проблем, з якими стикається сучасна теорія позитивної юридичної відповідальності.

тенційна юридична відповідальність, юридична відповідальність як правовий інститут) відображатимуть статичний, об'єктивний аспект юридичної відповідальності, а негативна (обов'язок і/або правовідносини) – динамічний, суб'єктивний.

Переважна більшість прибічників існування позитивної юридичної відповідальності як самостійного цілісного правового явища, визначаючи сутність цього явища, схиляються до його комплексності. Розуміння позитивної юридичної відповідальності як збірного поняття, зокрема, демонструють: О.В. Скрипнюк, який у межах однієї праці називає такою відповідальністю і вжиття заходів заохочення правомірної поведінки, і вжиття заходів попередження правопорушень [13, с. 42–43]; Н.А. Берлач, яка, погоджуючись із думкою М.Н. Марченко про те, що суттю позитивної юридичної відповідальності виступає дотримання юридичних обов'язків та непорушення заборон, додає до наведеної позиції те, що обов'язковою характеристикою відповідальності повинна виступати реакція, відгук з боку держави на дії позитивного характеру [17, с. 80] (тобто заохочення). О.Є. Бавико також тлумачить позитивну юридичну відповідальність як правовий обов'язок суб'єкта діяти у суворій відповідності до вимог законодавства; а мірою позитивної відповідальності автор називає заохочення [21, с. 18].

І, звичайно, прихильники позитивної юридичної відповідальності в більшості своїй стверджують, що позитивна і негативна юридична відповідальність – дві сторони одного, по суті, явища, тобто юридичної відповідальності як такої. Однак при цьому далеко не всі спромагаються дати визначення поняття «юридична відповідальність», яке поєднувало б її позитивний та негативний аспекти.

Розглянемо один із найбільш вдалих прикладів інтегрованого визначення юридичної відповідальності, яке пропонує Н.А. Берлач (дослідниця дотримується концепції «позитивна відповідальність – заохочення»): «...юридична відповідальність виступає комплексним правовим інститутом, який спрямований на забезпечення стабільності суспільного устрою, забезпечення правопорядку і який для ефективного виконання поставлених завдань знаходить свій прояв у формі негативної (ретроспективної) та позитивної (перспективної) відповідальності. Обидва названі правові інститути реалізують реакцію держави на вчинення особою суспільно шкідливого чи суспільно корисного діяння» [17, с. 80].

З приводу цього визначення слід зробити такі застереження. Як відомо, реакція держави на суспільно шкідливі діяння може полягати не лише у негативній юридичній відповідальності, але й у застосуванні інших заходів правового примусу, не тотожних заходам відповідальності, – запобіжних заходів, заходів захисту, припинення, заходів процесуального примусу тощо. Запропоноване визначення фактично ототожнює примус та негативну відповідальність, що не відповідає сучасному стану розвитку теорії правового примусу. Категорія заохочення має об'єднуватися у родове поняття не з негативною юридичною відповідальністю, а з правовим примусом. Примус і заохочення являють собою два основні види правового впливу на свідомість та поведінку осіб, і при цьому негативна юридична відповідаль-

ність є лише одним із різновидів правового примусу.

Інтерес для нашого дослідження становить й інтегроване визначення юридичної відповідальності, подане О.Є. Бавико: «Загальне визначення юридичної відповідальності ... має містити такі характеристики: це об'єктивний, формально визначений, гарантований і забезпечений державним примусом, переконанням або заохоченням юридичний обов'язок суб'єктів суспільних відносин з дотримання приписів правових норм. Він реалізується у правомірній поведінці, наслідком якої є схвалення або заохочення, а у випадку здійснення правопорушення – обов'язковим є осуд правопорушника та обмеження майнового або особистого немайнового характеру, що реалізуються у правових відносинах відповідальності, які мають охоронний характер» [21, с. 14]. Тут автор ототожнює відповідальність із юридичним обов'язком щодо дотримання приписів правових норм, а відтак – із всіма і кожним юридичним обов'язком. Як ми уже зазначали вище, такий підхід видається неправильним, оскільки категорія юридичної відповідальності просто дублює категорію юридичного обов'язку, є тавтологічною. Далі автор зазначає, що відповідальність реалізується або у «правомірній поведінці», або у «правовідносинах відповідальності, які мають охоронний характер». Така теза має один вартий уваги методологічний недолік. Вище ми вказували, що О.Є. Бавико в тій же роботі мірою позитивної відповідальності називає заохочення; а із наведеного ним визначення відповідальності очевидно, що мірою негативної відповідальності він вважає заходи відповідальності (санкції). Виникає логічне запитання: чому автор формою реалізації негативної відповідальності називає охоронні відносини юридичної відповідальності (в межах яких застосовуються санкції цієї відповідальності), а формою реалізації позитивної відповідальності – правомірну поведінку, а не (що було б логічніше) правовідносини з приводу заохочення (в межах яких застосовуються заохочувальні заходи)?

Висновок. Позитивну юридичну відповідальність слід вважати, скоріше, не цілісною науковою категорією, що відображає певне конкретне явище правової дійсності, а як узагальнюючу методологічну категорію, покликану перш за все відмежувати негативну юридичну відповідальність від суміжних правових явищ, очистити теорію негативної юридичної відповідальності від невластивих цьому правовому явищу ознак, «винісши їх за дужки» і об'єднавши у цій дещо штучній категорії «позитивна відповідальність».

Отже, позитивна юридична відповідальність на сучасному етапі розвитку юридичної науки – це методологічна конструкція, а негативна юридична відповідальність – наукове поняття, що відображає об'єктивне явище правової дійсності. Відповідно, не може йти мова про спроби об'єднання цих двох понять в якесь одне, більш загальне, родове наукове поняття.

До складових елементів цієї збірної методологічної категорії можна віднести:

1) характеристику правосвідомості, яка полягає в сумлінному ставленні особи до виконання покладених на неї юридичних обов'язків, до до-

тримання прав та законних інтересів інших осіб;

2) сумлінну правомірну поведінку, мотивовану почуттям обов'язку, впевненістю у необхідності точного і неухильного дотримання;

3) заохочення;

4) потенційну юридичну відповідальність (відповідальний стан зобов'язаного суб'єкта);

5) юридичну відповідальність як правовий інститут;

б) покладений на особу законом або договором тягар виконання зобов'язання (обов'язку, повноважень тощо) або зазнання негативних наслідків тих чи інших обставин;

7) відповідальність без вини (відповідальність на підставі ризику).

Аналіз складу позитивної юридичної відповідальності як методологічної категорії дозволяє звернути увагу на актуальні та малодосліджені правові явища, які мають суміжний із юридичною відповідальністю характер. Насамперед це стосується потенційної юридичної відповідальності (відповідального стану зобов'язаного суб'єкта) та суміжної категорії покладення на особу законом або договором тягара виконання зобов'язання (обов'язку, повноважень тощо) або зазнання негативних наслідків тих чи інших обставин. Саме ці правові явища ще не набули категоріально-понятійної визначеності в юридичній науці. Їх подальша наукова розробка, можливо, призведе до того, що одне із цих правових явищ стане новим несуперечливим змістом наукової категорії «позитивна юридична відповідальність».

Бібліографічні посилання

1. Грек Т.Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види // Адвокат. – 2010. – № 10. – С. 41–45.
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. – К., 1998. – Т. 1.
3. Смирнов В. Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание // Правоведение. – 1963. – № 4. – С. 78–89.
4. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права: предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования – Л., 1965.
5. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М., 1981.
6. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). – Красноярск, 1985.
7. Недбайло П. Е Система юридических гарантий применения советских правовых норм // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44–53.
8. Назаров Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей Развитие взглядов на основные внутренние и внешние связи социалистического права. – М., 1976.
9. Книш В.В. Основні методологічні підходи до наукового дослідження конституційно-правової відповідальності суб'єктів владних відносин // Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез Міжнарод. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання». – Ч. 2. – Хмельницький, 2009. – С. 80–81.
10. Осадча О.Г. Процесуальна відповідальність у системі юридичної відповідальності // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 29. – С. 80–85.
11. Копейчиков В.В. Правознавство: навч. посіб. / В.І. Бобир, С.Е. Демський, А. М.Колодій та ін. – К., 1999.
12. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009.
13. Скрипнюк О.В. Конституція України та розвиток теорії та практики конституційно-правової відповідальності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. –

№ 6. – С. 41–48.

14. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс : підруч.: у 2-х т. – Т. 1 / за ред. В.Ф. Погорілка. – К., 2006.

15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скакун; пер. з рос. – Х., 2001.

16. Большой юридический словарь / под ред. А.В. Малько. – М., 2011.

17. Берлач Н.А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 77–81.

18. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / Д.А. Липинский ; отв. ред. Р.Л. Хачатуров. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2004.

19. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – К., 2000.

20. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973.

21. Бавико О. Є. Позитивна складова фінансової відповідальності // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 13–18.

Чернопятков С.В. Позитивная юридическая ответственность как методологическая и научная категория. Представлен критический анализ наиболее распространенных в современной отечественной науке концепций (подходов) относительно определения сущности позитивной юридической ответственности. Рассмотрен вопрос родового понятия юридической ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, негативная юридическая ответственность, принуждение, поощрение, обязанность, правомерное поведение, правосознание.

Chernopyatov S.V. Positive legal liability as methodological and scientific category. On the basis of study of the achievements of the general theory of law and legal sciences industry presents a critical analysis of the most common in modern domestic science concepts (approaches) to determine the nature of positive legal liability. The problem of determining the generic concept of legal liability is considered.

The main current concepts of positive legal liability and related integrative approaches to the definition of "legal liability " are examined, their weaknesses are revealed. The main disadvantage of the majority of private concepts of positive legal liability determined that they are under a positive legal responsibility to understand certain elements of the legal reality that are institutionalized in legal science beyond the positive theory of legal liability.

Based on this conclusion is justified by the fact that the category of "positive legal responsibility" is complex, has an umbrella methodological nature and is designed, above all, to distinguish negative legal liability related to legal phenomena. Category "positive legal responsibility" does not represent a separate legal phenomenon. At the same time, negative legal responsibility - a scientific concept that reflects the objective fact of legal validity. The composition of positive legal liability as a complex methodological categories: characteristics of justice, conscientious good behavior, encourage responsible state obliged entity, a legal institution , the burden of the obligation , "no-fault".

The author grounded inability of combining the concepts of "positive legal responsibility" and "negative legal responsibility" in the generic scientific concepts. The prospects for future studies of complex methodological category "positive legal responsibility" as well as its individual elements are defined.

Keywords: legal liability, positive legal liability, negative legal liability, legal coercion, legal encouragement, legal duty, good behaviour, sense of justice.

Надійшла до редакції 09.12.2012